

Романа МОТИЛЬ

З ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ТЕРАКОТИ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються основні віхи історії розвитку теракоти на теренах України, починаючи від культури Трипілля (V—III тис. до н. е.) і до наших днів. Розглядаються етапи зародження, становлення, розквіту, згасання, часткового відродження та поступового занепаду традицій виготовлення теракотової кераміки на українських землях.

Ключові слова: історія, теракота, кераміка, традиції, Україна.

© Р. МОТИЛЬ, 2012

ISSN 1028-5091. Народознавчі зошити. № 3 (105), 2012

Витоки мистецтва теракоти на українських землях

Найдавніші пам'ятки глиняних виробів в Україні належать до неолітичної доби (кінець VI тис. до н. е.) [6, с. 282]. Проте появу української теракоти вважаємо за доцільне відносити до епохи енеоліту, а саме до Трипільської культури (V—III тис. до н. е.), коли з'явилася кераміка високого технологічного і художнього рівня, випалена в умовах горнового випалу (раніше глиняний посуд випалювали на відкритому вогнищі). Вперше цю думку висловив Ярослав Пастернак: «Вона (трипільська кераміка) технічно досконала, зроблена з добре відмуденої глини, ретельно випалена і цілком заслуговує на ім'я праісторичної української теракоти» [18, с. 132].

Глиняний посуд, знайдений при розкопках трипільських поселень, свідчить про велику майстерність тодішніх гончарів. До глини, що йшла на виготовлення посуду, залежно від призначення останнього, додавали різні домішки. Так, кухонний посуд робили із круто замішаної глини із домішками крупнозернистого піску, шамоту, що забезпечувало підвищену жаростійкість і найменшу деформацію його при випалі. Великі посудини ліпили стрічковим способом, без гончарного кола, менші виготовляли з єдиного шматка теж вільноруч. Перед випалом поверхню виробів загладжували, вкривали ангобом, а потім наносили орнамент [2, с. 156]. Найраніші знахідки гончарних горнів належать до трипільської культури: у середньотрипільському поселенні Жванець Хмельницької області Т.Г. Мовша відкрила шість двоюрисних горнів, випал у яких давав змогу отримувати високоякісний посуд [14, с. 60].

Саме в умовах налагодженого горнового випалу, які створили трипільські гончарі, на землях України з'явилася повноцінна теракота. Її черепок, як правило, має червонувато-брунатний колір по всій товщині і відзначається міцністю та дзвінкістю. Також у трипільський період в Україні появився розпис мінеральними й земляними фарбами (ангобами), який дійшов і до наших днів [15, с. 72].

Гончарний комплекс Трипілля, доволі багатий за асортиментом, було пристосовано до потреб розвинутого землеробсько-скотарського господарства. Трипільці виготовляли величезну, порівняно з минулими часами, кількість як кухонного, так і столового багатоорнаментованого посуду. Його використовували не тільки для приготування їжі, але й для збе-

Кубок. Глина, ліплення, мінеральні фарби, розпис, теракота. Трипільська культура. IV—III тис. до н. е. Археологічний музей Інституту археології НАН України

Біноклеподібна посудина. Глина, ліплення, ритування, теракота. Трипільська культура. IV—III тис. до н. е. Археологічний музей Інституту археології НАН України

Модель глиняної будівлі. Глина, ліплення, мінеральні фарби, розпис, теракота. Трипільська культура. IV—III тис. до н. е. Археологічний музей Інституту археології НАН України

рігання харчових припасів, води, молока тощо. Окремо був посуд для культових церемоній: зооморфні та антропоморфні посудини, «моноклі» й «біноклі» тощо [4, с. 51].

Основними видами кухонного посуду були численні й різноманітні горщики, корчаги (різновид горщиків); зерновики, миски. Досить часто зустрічаються макітроподібні посудини, багато декоровані ритуванням і мальовкою.

До столового посуду трипільців відносяться кубки, «амфори», біконічні посудини із шоломоподібними накривками, кратери та біноклеподібні посудини.

Ще одним виявом мистецтва трипільців була пластика — скульптурні антропоморфні й зооморфні фігурки з глини, серед яких переважали жіночі статуєтки [3, с. 151]. До культових виробів трипільців належать і глиняні моделі будівель, які реалістично зображають інтер'єр житла, храму.

Величезний інтерес становить оздоблення трипільської кераміки, яка постає вищим досягненням мистецтва епохи енеоліту. Недаремно вчені називають трипільську культуру «культурою мальованої кераміки» [9, с. 21].

Трипільські гончарі створили багату декоративно-оздоблювану систему поліхромного мальованого посуду, найголовніші принципи якої вплинули на керамічні розписи наступних епох. Складний, насичений первісним символізмом орнамент є своєрідною загадкою мистецтва Трипілля. Велику роль у ньому відіграє лінійний малюнок, а також поліхромія розписів (білий, червоний і чорний кольори). У трипільському посуді вперше на території України започатковується поєднання складного орнаменту із зародками сюжетних та пейзажних композицій, у яких символічні форми набувають певних рис зображальності [22, с. 21]. Різноманітність форм посуду, сміливість узорів геометричного і фігурального орнаментів зробили трипільську кераміку найвизначнішим мистецьким феноменом доби енеоліту.

В епоху бронзи та в передскіфський період справжня, повноцінна теракотова кераміка на українських теренах не виготовлялась. Зустрічалися лише менш-більш близькі до неї види посуду [22, с. 104].

Вдруге після Трипілля теракотова кераміка, як самостійна велика група, з'являється на теренах України з поширенням античного гончарства [22, с. 104].

Хоча у місцевих племен теракотового посуду власного виробництва не було, та грецька колонізація Північного Причорномор'я принесла на землі Скіфії і Тавриди розвинене керамічне ремесло і тим самим підняла керамічне виробництво півдня Східної Європи на якісно новий рівень [19, с. 19—29].

З кінця VII ст. до н. е. на більшій частині українських земель поширюється імпортований посуд, виготовлений в Аттіці, на Пелопонесі, в іонійських областях Греції та безпосередньо в причорноморських майстернях. Антична кераміка другої пол. I тис. до н. е., для якої характерними є пропорційно вивірені форми з чітким членуванням складових та лаконічним силуетом зустрічається на скіфських пам'ятках аж до Києва та верхів'я Сули [22, с. 23].

В античних полісах Північного Причорномор'я місцеві майстри відтворювали звичні для греків типи посуду: червоноглиняний (теракотовий) і сіролащенний (димлений) посуд, чорнолакову і мальовану кераміку. За якістю вона дещо поступалася імпортованій, але це було зручне гончарське начиння. Теракота, виготовлена у майстернях Тіри, Танаїсу, Борисфону, Ольвії, Херсонесу також вивозилася до Скіфії і суміжних земель [22, с. 25]. Античні впливи відобразилися у наслідуванні в ліпній кераміці місцевих племен деяких гончарних форм, таких як амфори, кубки, диниси, лекіфи, миски та інші [1, с. 8]. Розвиток прогресивних традицій під впливом гончарства античного світу сприяв формуванню певного стилю у кераміці місцевих племен і підіймав її на вищий щабель. І хоча місцева теракота не досягла таких висот, як привізна грецька, проте вона залишила помітний слід у мистецтві виробництва кераміки на українських землях, а найвагоміші прогресивні досягнення отримали подальший розвиток у наступні епохи. Цілоком можливо, що на території України традиція виготовлення теракотового посуду з античних часів не переривалася [22, с. 104].

Традиції слов'янської теракотової кераміки

Серед культур пізньоримського часу особливо високим художнім рівнем відзначається поруч із димленою і теракотова кераміка Черняхівської культури (II—V ст. н. е.). Прогресивний вплив на розвиток гончарства здійснила поява ручного гончарного круга. Посудини, створені на гончарному крузі, відзначалися тонким черепком, а також багатством і

Шоломоподібна накривка. Глина, ліплення, мінеральні фарби, розпис, теракота. Трипільська культура. IV—III тис. до н. е. Археологічний музей Інституту археології НАН України

Глиняний посуд трипільців. Глина, ліплення, теракота. Трипільська культура. IV—III тис. до н. е. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Експозиція

Горщик ранньозалізного часу. Глина, ліплення, теракота. Тернопільщина. VII—VI ст. до н. е. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. А 3319

Посудини епохи бронзи. Глина, ліплення, теракота. с. Кудлаївка Новгород-Сіверського р-ну Чернігівської обл. Друга пол. III — поч. I тис. до н. е. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Експозиція

вишуканістю форм. Їх оздоблювали рельєфом і штампованими візерунками у вигляді кружалець, трикутників, ромбів тощо. Це, в основному, кухонний і столовий посуд (горщики, глечики з однією чи двома ручками, миски з ребром, баньки і баклажки), а також ритуальні посудини, які виготовляли з особливою ретельністю та оздоблювали загадковими мотивами-символами. На думку дослідника Б.О. Рибаківа таємничі знаки на чаші з Лепесівки та глечики з Ромашівки є не просто прикрасами, а найдавнішим східнослов'янським календарем, що містить основні місяці хліборобського циклу [23, с. 77—80].

Після падіння Західної Римської імперії по всій Європі розпочався період кризи, що певною мірою позначилося на рівні матеріального виробництва, в тому числі і керамічного. Кераміка вже не мала ні у формах, ні у декорі такого художнього потенціалу, як у попередній період. Майже зникають традиції високохудожньої черняхівської кераміки, спостерігається згасання ремісничого виробництва, зниження якості технології, звуження типології та мистецької виразності виробів, спрощення візерунків. Для ранньослов'янського посуду характерними є переважання горщикоподібних форм, ошадливі засоби декору, в основному у вигляді заглиблених прямих та хвилястих ліній. Асортимент посуду також неширокий (окрім горщиків — миски, макітри, сковорідки). На думку багатьох дослідників, у V ст. н. е. гончарний круг зникає на всій східнослов'янській території і повертається лише в кінці IX — на початку

X століття. Цей процес занепаду частково можна пояснити виникненням деревообробного токарства і витіснення глиняних виробів дерев'яним посудом.

Теракотові вироби Княжої доби і післямонгольського періоду

У період Київської Русі виробництво керамічного посуду поступово зростає і стає чи не найпоширенішим ремеслом у Давньоруській державі. Асортимент посуду розширюється і складається з п'яти основних типологічних груп: корчаги для зберігання зерна, миски, горщики, кухлі та глечики.

Спочатку виготовляли обидва види посуду: ліпний і кружальний, але з X ст. починає переважати гончарне виробництво (особливо в містах). Основна форма посуду — стрункий горщик із злегка завуженим горлом і розхиленими вінцями. Орнамент здебільшого ритований із прямолінійних і хвилястих ліній, іноді штампований, як пережиток із ранньослов'янських часів. Після формування й просушування посуду випалювали у спеціальних печах-горнах. Випалювали керамічні вироби і в печах, проте в них стінки посудин пропікалися не на всю товщину, а горн давав більш сильний і рівномірний випал. Більш досконалий горновий випал застосовували переважно міські ремісники [22, с. 89].

Починаючи з XI ст. усю кераміку робили вже на гончарному крузі. На виробіках з'являється непрозора, а згодом і прозора полива, у наступних століттях виробництво полив'яної кераміки збільшується, що поступово витісняє продукцію простих неполив'яних виробів. Розширюється асортимент посуду, що складається з корчаг для зберігання зерна, мисок, горщиків, кухлів та глечиків.

Посуд періоду XII—XIII ст., виготовлений на ножному гончарному крузі, відзначався багатством та різноманітністю форм і оздоблювався переважно геометричними візерунками, рисунком з горизонтальних ліній по плічках, хоча побутувала і неорнаментована кераміка. Типовими були корчаги і глеки з більш низькою і прямою шийкою; для галицько-волинських земель і Західної Київщини характерні глечики з валиком на шийці. Миски зустрічаються рідше — з поширенням токарного верстату столовий посуд виготовляли з дерева [12, с. 13]. Сковорідки, що мали форму круга із загнутими вверху краями, притаманні для раннього пері-

оду Русі і на пам'ятках XII—XIII ст. не зустрічаються (в той час відомі вже металеві пательні). Кубки мали вигляд невеликих низеньких посудин з одною ручкою. Трапляються покришки циліндричної чи конічної форми, що згідно розмірів належали невеликим горщикам і глечикам.

У період монгольської навали з XIII ст. ремесло у містах, в тому числі і гончарство, занепало. Істотних змін у сільському гончарстві не відбулося — воно не зазнало знищення, сільські гончарі, як і все хліборобське населення, не припинили виробництва і пронесли свої традиції у наступні віки [12, с. 13]. Народні умільці з селянського середовища йшли у міста, які відбудовувались і розвивались.

Для української кераміки післямонгольського часу характерне повсюдне запровадження швидкообертового ножного гончарського круга, що остаточно витіснило ручне ліплення посуду. Цей круг мав особливу конструкцію і звався він шпигцевий, шленський або шестерня.

Випал робили у двохрусному горні давньоруського типу (який в свою чергу походить від пізньоримських гончарних печей). Усі ці факти свідчать про вдосконалення технології виробництва, а це дало змогу створювати тонкостінний посуд нових форм: змінюється силует горщиків — вони стають ще ширшими і отримують тісно припасовану покришку. Основні типологічні групи теракотових виробів цього періоду — горщики, дзбанки, миски, кухлики та ін. — мають все ті ж найменування виробів, що були в Київській Русі. Однак типів в окремих групах значно більше. Для прикладу візьмемо групу мисок. До неї належали, крім, власне мисок, полумиски, «крилаті миски», мисочки, рідше великі миси [27, с. 197].

Керамічне виробництво XIV—XVIII століть

У XIV ст. переважно виробляли димлений посуд для приготування страв, хоча є приклади виготовлення дешевого і зручного теракотового посуду. Його прикрашали лощенням та рельєфними узорами, які стають більш вишуканими і складнішими.

Композиційна схема стрічкового декору посуду нічим не відрізнялася від композицій попередньої епохи: орнамент певної ширини розташований у верхній частині виробу. Починають переважати горизонтальні рівні та хвилясті гравіровані лінії, май-

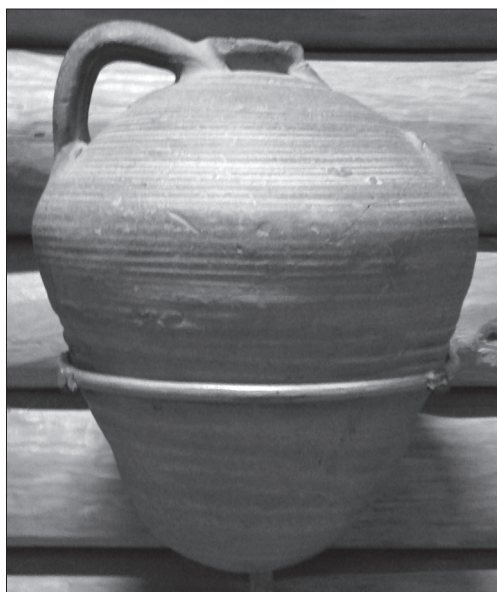
Античні амфори. Глина, гончарний круг, теракота. Друга пол. I тис. до н. е. Національний заповідник «Херсонес Таврійський», м. Севастополь. Фото Оксани Шпак

же зникають вертикальні елементи. Нова технологія виробництва стала передумовою нової техніки оздоблення, що передбачала швидкий розпис сирого, ще не зрізаного з круга предмета. Податливі стінки горщика вкривали витискуванням за допомогою штампика-кілочка, орнаментального валика чи зубчатого коліщатка простих мотивів: смужок, зірочок, кружалець з промінчиками, зубчиками, кривульками, листочками тощо.

У другій половині XIV ст. в Україні відбувається процес зародження кахлярства. Хронологічна послідовність кахель на українських теренах окреслюється так: горщикоподібні кахлі (друга пол. XIV—

Посуд давньоруського періоду. Глина, гончарний круг, теракота. X—XIII ст. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. Експозиція

Давньоруська посудина. Глина, гончарний круг, теракота. XI ст. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Експозиція

XVI ст.), мископодібні — на галицько-волинських землях (друга пол. XV—XVI ст.), на київських, чернігово-сіверських (початок XVI—XVII ст.) [11, с. 76]. На зламі XV—XVI ст. в Україні з'являються ранні плиткові кахлі — рельєфні, теракотові [11, с. 94]. Декор ранніх плиткових кахель — рельєф, що є завершеною композицією, замкненою у межах однієї плитки. Природна шорстка фактура неполив'яного черепка м'яко підкреслює гру світла й тіні рельєфних орнаментів. Усі кахлі XV — початку XVI ст. — теракотові, а вкриті зеленою поливою переважно відносять до привізної кераміки [11, с. 89].

У XV—XVI ст. на українських землях міські ремісники, а серед них і гончарі, об'єднуються у цехи, що значно покращує якість виробів. Найдавніші гончарські цехи постали на західноукраїнських землях у XV ст. і пізніше поширилися по всій Україні [25, с. 10]. З цієї пори цехові статuti чітко регламентували навчання гончарів, ступінь кваліфікації, кількість майстрів і підмайстрів, виробів, що виготовляються і таке інше. Сільські і міські домашні промисли мали дещо вільніші можливості.

Посуд XV ст. вражає різноманітністю форм глечиків, кувалів, свічників тощо. Саме в цей час полив'яний посуд поступово витісняє традиційний неполив'яний — починають вживати свинцеву поливу зеленого і жовтого кольорів, для якої потрібен окислюючий вогонь. Спочатку нею вкривали лише внутрішні стінки посуду, а лицеву сторону прикрашали вишуканими геометричними орнаментами. Згодом на зміну ритованим прикрасам приходять поліхромний рослинний розпис.

Тоді як міські ремісники охоче сприймали нововведення, необхідні в тогочасному побуті, сільські ж гончарі залишались прибічниками давніх традицій. Незважаючи на значні зміни у технологічному процесі, тісні зв'язки з іншими країнами, народні майстри дбайливо зберігали форми посуду, зокрема миски та горщики, вироблені у XII—XIII століттях. Так, наприклад, миски, виявлені в культурному шарі XV ст., хоч і сформовані на ножному гончарському крузі, проте їх пропорції нагадують давні ліпні: широке днище (майже половина всього діаметру), злам на тулубі, стоячі вінця й вухо.

Датовані зразки кераміки середини XVI ст. мають форму дзбанків з основою, яка звужується переростає в ніжку, що плавно з'єднується з пуком. У цей період також є характерним витискання орнаментальних смуг на горщиках і глечиках, на вінцях макітер і берегах мисок. Міські, та особливо сільські гончарі, продовжують виготовляти дешевші масові неполив'яні вироби. Їх орнамент нагадує графічні мотиви вишивок: це смуги ромбів чи квадратів, що ритмічно поділені рисками. Часто візерунок складається зі смуги широких зубців, що поєднуються з дрібненькими зубчиками чи ямками.

У кінці XVI ст. керамічний посуд починають декорувати новими техніками — ріжкуванням і фляндруванням, що посилює процес витіснення непо-

лив'яного посуду мальованим. На противагу цьому явищу, саме тоді в Україні значного поширення набув такий спосіб оздоблення теракотової кераміки як «описка» — розпис білою, вохристою, рудою або брунатою фарбою за допомогою гусячого пера. Внаслідок використання різноманітних елементів декору та методів їх поєднання, гончарі часто досягали багатства орнаментальних композицій, про що свідчать численні керамічні пам'ятки з Львівщини (Жовкви, Потелича, Комарного) [13].

На початку XVII ст. переважали форми посуду, поширеного у XVI ст., а подекуди, наприклад, на Чернігівщині, і в формі, і у декорі ще утримувалися традиції старослов'янської кераміки [16, с. 326]. Іноді на теракотовому посуді можна побачити історичні написи. Прикладом є червоноглиняна банька із Чернівецького обласного краєзнавчого музею, у нижній частині тулуба якої вигравіровано: «ЦРХЧД (1694) ИМЪНЪМЪ ИХЪ <Бога> МОЛИТИСЯ СПАСИ НАС <Боже> ОТЪ ПОГРОМА ТООУРКОУ» [29], що свідчить про виготовлення посудини в часи турецьких набігів на Україну.

Новітні археологічні дослідження дають підставу стверджувати, що на заході України, у Лаврському городищі [24, с. 129—133], в Полтаві [28, с. 54—60] вже в першій пол. XVII ст. була складна орнаментация різнобарвними ангобами теракотового посуду (іноді по світлій обмазці). З другої пол. XVII ст. виробництвом мальованої кераміки вже займаються і сільські гончарі. Неполив'яна кераміка того часу знаходила збут у сільського населення, середніх верств міських жителів і міської бідноти.

У XVIII ст. у зв'язку із поширенням фаянсових мануфактур в Україні простий неполив'яний посуд вживали переважно селяни і малозаможні прошарки міського населення. Більшим попитом нерідко користувалися привозні вироби, що відрізнялися від місцевих кращою якістю і багатством розписів. Ці умови примушували гончарів вдосконалювати ремісничу майстерність, так як від цього залежав їх добробут. Можливо, саме тому у XVIII ст. починають застосовувати веретенний ножний гончарний круг з рухомою віссю без шпидь, який протягом XIX ст. повністю витіснив так званий шленський (шпицевий). Асортимент виробів розширюється — з'являються вазони та носатки — посуд, який крім отвору для наливання рідини має ще додатковий для виливання.

Візантійська амфора. Глина, гончарний круг, теракота. Із розкопок Новгород-Сіверського городища Чернігівської обл. XI—XII ст. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Експозиція

Саме в той час зафіксований розквіт рясних візерунків, зникає різниця між сільським і міським гончарством — і в містах, і в селах виготовляли речі однаково за технічними і художніми якостями.

Форма виробів XVIII ст. має виразну характеристику: широкий пук (тулуб), вузьке денце і ще вужче горло. Пук із горлом з'єднується пластичним вухом. Зустрічаються і невеликі покришки, щільно допасовані до горла. Виробництво посуду в цей період набуло вищого рівня розвитку. Вдосконалилися технічні прийоми та засоби художньої виразності. У цей період створюються гончарські цехи у Києві, Василькові, Чернігові, Батурині, Смотричі, Коломиї, Хусті, Полтаві, Миргороді та інших містах і містечках.

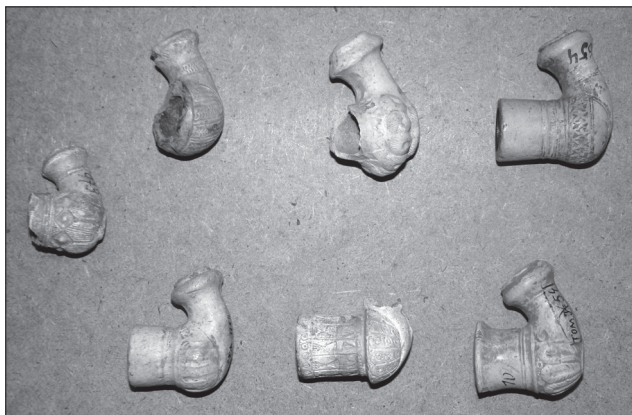
Одним із найбільших центрів гончарного виробництва був Київ. Київські майстри виготовляли високоякісну продукцію. На відміну від Києва гон-

Корчага. Глина, гончарний круг, теракота. Із розкопок в м. Любечі Чернігівської обл. XI—XII ст. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. Експозиція

Кахля. Глина, відтискання у формі, теракота, с. Підгороддя Івано-Франківської обл. XVI ст. МХП. ЕП 83871

Люльки. Глина, відтискання у формі, теракота, с. Струсів Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. XVIII ст. Тернопільський обласний краєзнавчий музей

чарні осередки Василькова, Дибинців, Білої Церкви, Чернігова, Батурина, Переяслава та ін. задовольняли посудом бідних ремісників та селян. Їх вироби були простішими й дешевшими, розписані кольоровими ангобами.

Архівні матеріали засвідчують, що вже в кінці XVII ст. виробництво посуду у київських гончарів не відіграло головної ролі — вони спеціалізувались на виробництві печей і груб [17].

1742 р. у гончарному цеху Києва окремо були «поливники» [7, с. 25]. Це свідчить, що не всі майстри використовували поливу, а були й такі, що виготовляли неполив'яний посуд.

Інтенсивний розвиток українського керамічного виробництва протягом XVII—XVIII ст. у кінці XVIII ст. змінюється його занепадом, що виявилось у погіршенні технічних характеристик виробів та спрощенні декорування. У XVIII ст. за іспит можна було відкупитися певною сумою, що негативно впливало на якість продукції. Це, як значний розвиток ярмарків, призвело до згасання діяльності цехів [7, с. 25].

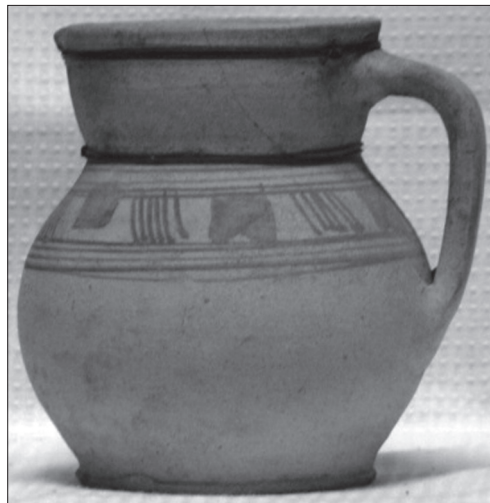
Українська теракотова кераміка XIX — початку XXI століття

Утвердження капіталістичних відносин, скасування кріпацтва та поява широкої мережі ярмарок в Україні сприяли стрімкому розвитку народних художніх промислів, зокрема сільського гончарства. Міське цехове ремесло переживало кризовий стан, який призвів до його занепаду — у 1873 р. цехові інституції були скасовані. Сільські гончарі дістали право вільного виходу на ринок на рівних умовах з міськими. Майстри сіл і невеликих містечок активно перейняли досягнення великих міст і поступово випередили їх щодо кількості та іноді якості виробів [10, с. 111]. Розвиток капіталізму та майнове розшарування на селі зумовили таку ситуацію, що домашні промисли стали одним із засобів існування певної частини українських селян [30, с. 241]. На початку XX ст. до заняття гончарним промислом селян спонукало малоземелля. Ремеслом, в першу чергу, займалися ті, в кого були неродючі ґрунти, або ті, хто зовсім не мав землі [8, с. 7]. Процес відділення ремесла від сільського господарства призвів до збільшення числа гончарів. Але зі збільшенням кількості майстрів по селах росло їх зубожіння.

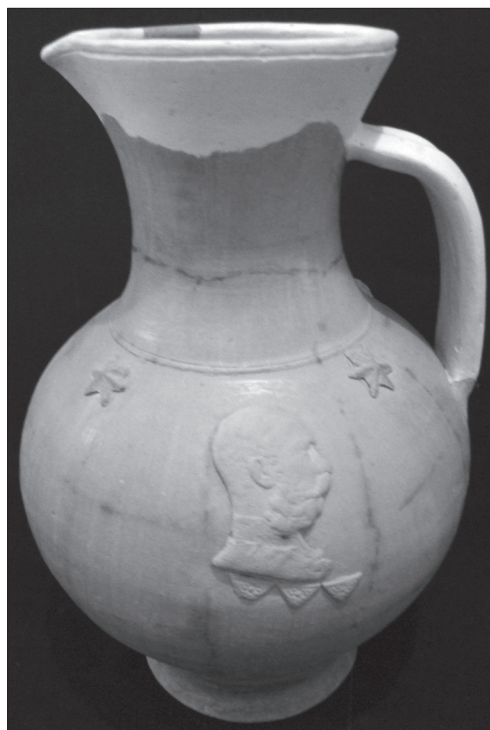
Доволі масове виробництво кераміки не могло не відобразитись на розвитку якостей теракотових виробів. Незважаючи на те, що у XIX ст. гончарі застосовували набагато скромнішу орнаментику, ніж майстри XVII ст., але й цими засобами вони створили велике розмаїття декоративних образів посуду [22, с. 106]. Однак уже на рубежі XIX—XX ст. кустарний промисел зазнав конкурентного тиску з боку фабричного керамічного виробництва і металообробної промисловості, які масово виготовляли досить дешеву фаянсову і фарфорову продукцію [27, с. 199].

Разом з тим демократична інтелігенція чимало зробила для піднесення престижу народної кераміки. Заснуються навчальні заклади гончарства в Коломиї (1876), Товстім (1886), Миргороді (1896), Глинську (1908), Опішному (1912) та інших. У Галичині ентузіасти-колекціонери формували збірки народних виробів, які згодом лягли в основу кількох музеїв, зокрема Національного музею ім. А. Шептицького у Львові та Львівського музею етнографії та художніх промислів. Товариства сприяння народному мистецтву влаштовували виставки, піклувалися про збут творів. Усі ці заходи частково пригальмовували занепад гончарного промислу, але не зупинили його.

У XIX ст. в Україні кожен район гончарного промислу мав власні художні особливості виробів, які залежали від природних якостей матеріалів, технологічного рівня виробництва, локальних традицій тощо. Майже кожен осередок представлений провідними майстрами з яскравою творчою індивідуальністю. Було багато центрів, у яких поруч з полив'яними виробами виготовляли і неполив'яний керамічний посуд: Канів на Черкащині, Миколаїв на Львівщині, Микулинці на Тернопільщині, Бар на Вінничині, але були й такі, що спеціалізувались лише на виготовленні теракотової кераміки, наприклад, Кульчин на Волині, Шпиколоси, на Львівщині, Гуда та Драгове на Закарпатті, Плахтянка на Київщині, Городище й Хомуць на Полтавщині, та інші [27, с. 199]. Занепад гончарного ремесла спостерігається на межі XIX—XX ст., коли глиняні вироби все більше витісняє фаянсовий, порцеляновий та металевий посуд. Прагнучи витримати цю конкуренцію, деякі ремісники зі старих гончарних центрів досягли високого рівня майстерності.

Дзбанок. Глина, гончарний круг, «описка», теракота, с. Рахманів Шумського р-ну Тернопільської обл. Кін. XIX ст. Тернопільський обласний краєзнавчий музей. СКФ-346 КН 19275

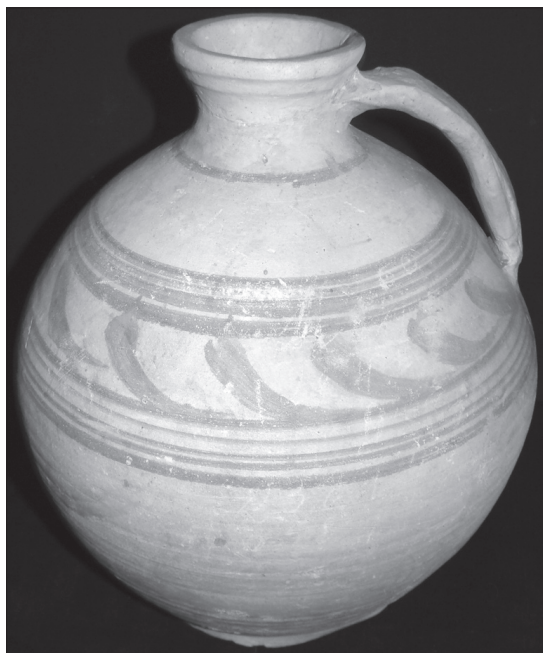

Дзбан. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота. Знайдено в с. Великий Товців Тербовлянського р-ну Тернопільської обл. XIX ст. Музей народної архітектури і побуту у м. Львові. АП 14821 Г1347

У кінці XIX — на поч. XX ст. національно-свідома інтелігенція вживала певних заходів для підтримки гончарного промислу: відкриття навчальних закладів гончарства; організація виставок, збиральницької і науково-дослідницької діяльності; піклу-

Глечик з хрестиком. Глина, гончарний круг, «описка», теракота. Чернігівщина. Поч. XX ст. Чернігівський обласний історичний музей ім. В. Тарновського. ЧІМ-И-6060

Банька. Глина, гончарний круг, «описка», теракота, с. Бегенів Рівненського р-ну Рівненської обл. Середина XX ст. Музей народної архітектури і побуту у м. Львові. АП 5679 Г481

вання про збут виробів і тому подібне. Саме межа XIX—XX ст. стала піком розвитку народного гончарства в Україні. На цей час дослідники зафіксували найбільшу кількість гончарних осередків (більше 700) з чисельністю гончарів у них від одного до 400 осіб [21, с. 72]. Zenit гончарної культури прикметний і найширшим асортиментом, і найвищими художніми достоїнствами глиняних виробів [21, с. 72]. Однак, з часом і ця продукція почала витіснятися фабричною.

Крім того, мали місце ще й інші причини падіння гончарства, такі як дорожня сировини, примітивність знарядь виробництва, відсутність оборотних коштів і дешевого кредиту, неорганізованість збуту. Зменшилось число майстрів, а разом з ним зникла і конкуренція в середовищі гончарів, яка була одним із важливих чинників, що забезпечували високі художні якості виробів. Спрощення форм і втрату декоративних достоїнств саме теракотового посуду на Ніжинському базарі відзначала у своєму щоденнику дослідниця чернігівського гончарства Євгенія Спаська: «Посуда вся скучная, однообразная, почти ничем не украшенная, сортов мало: от прежнего богатства — осталось лишь несколько приятных форм да всегда красивые цвета обожжённой глины. С каждым моим приездом в Нежин глиняная посуда нежинских гончаров становится всё проще и хуже» [26, с. 343—373].

У 20-ті рр. XX ст. українські гончарі виготовляли здебільшого столовий і кухонний посуд. Захоплення західних областей України Польщею (1920—1939), занепад промисловості стимулювали розвиток гончарства. Домашнє виготовлення начиння змінилося дрібногуртовим виробництвом. Але зі збільшенням кількості майстрів по селах росло і їх зубожіння. Гончарі мали чи не найнижчі заробітки у порівнянні з ремісниками інших професій.

У 1920-х рр. на західноукраїнських землях почали виникати художньо-промислові кооперативи. У 1925 р. в Чорткові «Союзом Українок» було організовано кооператив «Українське народне мистецтво». Однойменне товариство було створено і у Львові, а також було відкрито майстерню «Гуцульське мистецтво» у Косові та відновлено діяльність львівських товариств «Труд», «Товариство руських ремісників», «Зоря». Ці кооперативи не тільки постачали на ринок свою продукцію, а й брали

активну участь у художньо-промислових виставках, а іноді виступали їх організаторами. Зокрема, за їх участю твори українського народного мистецтва (у т. ч. й кераміки) експонувались у Парижі (1925), Нью-Йорку (1927), а також у Львові, Перемишлі, Дрогобичі та інших містах [6, с. 4]. Однак і ці ініціативи не змогли протистояти занепаду гончарного виробництва.

Значної шкоди гончарству нанесла примусова колективізація. Різко скоротилася кількість ремісників-кустарів, бо усі селяни повинні були працювати в колгоспах. Негативний вплив на чисельність гончарів спричинив і голодомор 1933 р. у східних областях України, а також мобілізація населення під час II Світової війни та політичні репресії.

Певного пожвавлення ремесло набуло у повоєнні десятиліття XX ст.: нестача вжиткового посуду спричинилася до відновлення виробництва мальованої кераміки в Опішному, Василькові, Валках. Створювали гончарні артілі в давніх осередках — Дибинцях, Барі, Бубнівці, Адамівці, Смотричі, Косові та ін. Водночас майстри недорогих, але зручних у користуванні неполив'яних виробів здебільшого працювали самостійно, не були залучені до діяльності гончарних підприємств. Вони самі вирішували всі труднощі гончарської справи, починаючи від заготівлі глини і закінчуючи збутом продукції. У 50—60-х рр. XX ст. на західноукраїнських землях ще діяло багато осередків кераміки: Пістинь і Кути Івано-Франківської, Шпиколоси Львівської, Гончарівка Тернопільської, Кульчин і Рокита Волинської областей та інші. Менше діючих центрів збереглося у східних областях: Плахтянка на Київщині, Пастирське на Черкащині, Царівка на Житомирщині, Олешня на Чернігівщині. У цих осередках не створювали нової гончарної естетики, тут найдовше «законсервувалися» традиційні локальні форми.

У 1960—1970-ті рр. на стан гончарного промислу вплинула низка негативних факторів, що спричинилися до поступового, але неухильного його занепаду. Значне зростання темпів індустріального виробництва, збільшення кількості промислових підприємств спричинили відтік рук із гончарного промислу: усе більше гончарів та їх дітей ставали робітниками на фабриках і заводах, захоплювалися новітніми соціальними перспективами. Починаючи з 1970-х рр. у приміських селах уже рідко користують-

Василь Бардачевський. Декоративна таріль. Глина, гончарний круг, розпис ангобами, теракота, с. Товсте Гусятинського р-ну Тернопільської обл. 1993 р.

ся печами, їжу готують переважно на газових плитах, тому попит на горщики, глечики та інші гончарні вироби поступово зменшується. Суттєвий вплив на занепад гончарства справило широке застосування в побуті фаянсового, порцелянового та металевого посуду. А ще складнощі з паливом, великі податки, штрафи, заборона індивідуальної торгівлі — усі ці фактори призвели до скорочення чисельності гончарів. Частина майстрів зовсім залишає ремесло, а незначна кількість займається ним лише у вільний від основної роботи час. У кінці 1980-х рр. діючі гончарні були лише в одиничних осередках.

Занепад і відмирання давніх гончарних центрів — це загальноєвропейська закономірність нашого часу. У європейських країнах гончарство вже з другої пол. XX ст. втратило ознаки колективної творчості. Аналогічну ситуацію спостерігаємо на межі XX—XXI ст. і в нашій державі: «На сьогодні в Україні немає жодного осередку, де б заняття гончарством мало ознаки промислу (масовість за кількістю задіяних осіб, значущість в економіці осередку, товарний знак виробництва)» [20, с. 11]. У поодиноких, ще жевріючих колишніх гончарських центрах працюють два-три майстри. Сьогодні виробництво гончарних творів трансформувалося в приватну гончарну практику окремих майстрів і художників-керамістів.

Надбання української теракотової кераміки стали джерелом натхнення для сучасних мистців. На давніх традиціях теракоти базується творчість багатьох народних майстрів і художників-професіоналів. Це Надія Козак, Володимир Оніщенко (Київ), Ольга

Винниченко, Уляна Ярошевич, Тарас Левків, Ольга Безпалків, Леся Рось (Львів), Сергій Радько (Опішне), Петро Мось (Харків), Оксана Смеречинська-Мартинівич, Дмитро Каганюк, Ліда та Андрій Уляницькі (Червоноград), Валерій Ленартович (Луцьк), Олександр Ковальов (Валки) та інші.

Отже, традиції української теракоти, хоча й повільно, але продовжують розвиватися. Значною мірою цьому сприяють проведення Всеукраїнських та Міжнародних симпозіумів гончарства, де мистці спілкуються і обмінюються досвідом.

Простежуючи історію української теракотової кераміки, приходимо до висновку, що тривалий період її розвитку позначений етапами зародження, становлення, розквіту, згасання, часткового відродження і поступового занепаду.

До згасання традицій української теракоти значною мірою спричинилися політичні, соціальні фактори, технічний прогрес, що призвели до руйнування традиційних ремесел, наслідки чого ми відчуваємо сьогодні.

Впродовж усієї історії розвитку теракотова кераміка була народною за видами форм і орнаментальних мотивів, естетичними цінностями і соціальним статусом виробників та споживачів, так як вона задовольняла повсякденні побутові потреби простого люду.

За період існування теракоти на теренах України у ній виробилися і вкорінилися місцеві традиції, які значною мірою відображають етнічну специфіку, рівень культури, естетичні смаки й особливості сприйняття, що дає підстави вважати її українською за суттю, а не лише географічно локалізованою.

Спадщина давньої теракоти стала тим стрижнем, на якому згодом розвинулися мистецькі засади української мальованої кераміки, також вона є підґрунтям творчої практики сучасних народних майстрів та художників-керамістів.

1. Бандуровський О.В. Давньогрецький імпорт у Придніпровському Лівобережному Лісостепу у другій половині VII—III ст. до н. е. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.04 «Археологія» / О.В. Бандуровський. — К., 2004. — 20 с.
2. Бібіков С.М. Ранній етап трипільської культури / С.М. Бібіков // Археологія Української РСР. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 1. — С. 150—165.
3. Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації / Наталя Бурдо. — К. : Наш час, 2008. — 296 с.
4. Відейко М.Ю. Трипільська цивілізація. / М.Ю. Відейко. — К. : Наш час, 2008. — 160 с.
5. Гургула І.В. Народне мистецтво західних областей України / І.В. Гургула. — К., 1966. — 77 с. : іл.
6. Даниленко В.М. Неолітична епоха / В.М. Даниленко // Археологія Української РСР. — К. : Наукова думка, 1971. — Т. 1. — 449 с.
7. Данченко Л.С. Народна кераміка Середнього Придніпров'я / Леся Данченко. — К. : Мистецтво, 1974. — 199 с. : іл.
8. Ионоу Н.Ф. Гончарный промысел Киевской губернии / Н.Ф. Ионоу // Кустарная промышленность в Киевской губернии. — К., 1912. — С. 7.
9. Кандиба О. Галицька мальована неолітична кераміка / Олег Кандиба. — Прага, 1928.
10. Клименко О. Гончарство / О. Клименко, Г. Сержант, Г. Істоміна // Історія декоративного мистецтва України : у 5 т. Мистецтво XIX століття. — Т. 3. — К., 2009. — С. 109—164.
11. Колупаєва А. Українські кахлі XIV — початку XX століть: Історія. Типологія. Іконографія. Ансамблевисть / Агнія Колупаєва. — Львів, 2006. — 384 с.
12. Лашук Ю.П. Декоративно-прикладне мистецтво на території України в період первіснообщинного ладу і Древньої Русі. Кераміка / Ю.П. Лашук // Нариси з історії українського декоративно-прикладного мистецтва / за загальною редакцією Я.П. Запаска. — Львів, 1969. — 190 с.
13. МЕХП (збірка П. Лінинського) ЕП. 84231, 84232, 84234.
14. Мовша Т.Г. Гончарний центр трипольської культури на Дністрі [Хмельниць. обл.] / Т.Г. Мовша // Советская археология. — 1971. — № 3. — С. 228—234.
15. Мотиль Р. Трипільська культура як мистецький феномен доби енеоліту / Романа Мотиль // Український керамологічний журнал. — 2005. — № 1—4. — С. 71—80.
16. Мусяєнко П.Н. Кераміка / П.Н. Мусяєнко // Історія українського мистецтва : в 6-ти т. — К., 1968. — Т. 3. — С. 322—335.
17. Омельченко Ю. Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. / Ю.А. Омельченко, І.Б. Тесленко, Л.В. Чміль. — К., 1994. — С. 11—16.
18. Пастернак Я. Археологія України: Первісна, давня та середня історія України за археологічними джерелами / Ярослав Пастернак. — Торонто, 1961. — 400 с.
19. Первобытная периферия классовых обществ до начала великих географических открытий. — М. : Наука, 1978. — 303 с.
20. Пошивайло О. Гончарство як індикатор етносу спільних пріоритетів / Олесь Пошивайло // Український керамологічний журнал. — 2004. — № 4 (14). — С. 7—19.
21. Пошивайло О. Наростання кризових явищ у гончарстві України Олесь Пошивайло / Олесь Пошивайло

- ло // Опішнянська мальована миска другої половини XIX — початку XX століття (У зібранні Російського етнографічного музею в Санкт-Петербурзі). — Опішне : Українське народознавство, 2010. — 632 с. : іл.
22. Романець Т.А. Стародавні витoki мистецтва української народної кераміки / Т.А. Романець. — К. : Просвіта, 1996. — 129 с.
 23. Рыбаков Б.А. Календарь IV в. из земли полян / Б.А. Рыбаков // СА. — 1962. — № 4. — С. 79—84.
 24. Сиром'ятніков О. Пізньосередньовічна українська кераміка Києво-Печерської Лаври / О. Сиром'ятніков, С. Балахін // Археологічні дослідження пам'яток українського козацтва. — К., 1995. — С. 129—133.
 25. Січинський В. Ренесанс української кераміки / Володимир Січинський // Нова хата. — 1936. — № 7—8.
 26. Спаська Є. Подорожі по Чернігівщині; уривки з щоденників, рр. 1921—1926, головним чином про гончарство чернігівське / Євгенія Спаська // Українське гончарство : Національний культурологічний щорічник. За рік 1994. — Опішне, 1995. — Кн. 2. — С. 343—373.
 27. Станкевич М.Є. Художня кераміка / Михайло Станкевич // Антонович Є.А., Захарчук-Чугай Р.В., Станкевич М.Є. Декоративно-прикладне мистецтво. — Львів : Світ, 1992. — С. 77—85.
 28. Ханко О.В. Полтавський гончарський осередок у контексті новітніх археологічних досліджень / О.П. Ханко // Археологічний літопис Лівобережної України. — 2000. — Ч. 1—2 (7—8). — С. 54—66.
 29. ЧОКМ 1234. II 776.

30. Шухевич В. Гуцульщина / Володимир Шухевич. — Львів : НТШ, 1901. — Ч. 2. — С. 241—245.

Romana Motyl

ON DEVELOPMENT OF TERRACOTTA CRAFT IN UKRAINIAN TERRITORIES: THE HISTORICAL SURVEY

The article has thrown some light upon milestones in historical development of terracotta objects in Ukrainian territories, a process that has lasted from the Trypilia epoch (5000—3000 B.C.) to nowadays. In the study have been explored and presented all the main stages of the terracotta craft, i.e. its origin, growth, blossoms, dying away, partial revival and gradual decadence of the ancient traditions of ceramic artistry in Ukrainian lands.

Keywords: history, terracotta, ceramics, traditions, Ukraine.

Романа Мотыль

ИЗ ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ ТЕРРАКОТЫ НА ТЕРРИТОРИИ УКРАИНЫ

В статье изображены основные вехи истории развития терракоты на территории Украины, с начала культуры Триполья (V—III тыс. до н. э.) до наших дней. Рассматриваются этапы происхождения, становления, расцвета, угасания, частичного возрождения и постепенного упадка традиций изготовления терракотовой керамики на украинских землях.

Ключевые слова: история, терракота, керамика, традиции, Украина.